

DOI: <https://doi.org/10.32461/2409-9805.3.2019.187914>
УДК 027.023:021.63(477) «1920/1929»

Соколов Віктор Юрійович,
кандидат історичних наук, головний бібліотекар
Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого
socolv@i.ua
<https://orcid.org/0000-0002-0208-1292>

РОЗВИТОК ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНИХ ГУБЕРНСЬКИХ БІБЛІОТЕК В УКРАЇНІ У 1920-Х РР. У КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ПРОВІДНИХ ПУБЛІЧНИХ БІБЛІОТЕК ГУБЕРНСЬКИХ МІСТ

*Метою роботи є визначення соціально-культурних передумов виникнення та розвитку центральних губернських бібліотек як провідних публічних книгозбірень губернських міст на теренах України у 1920-х рр., виявлення основних особливостей та соціально-історичних чинників їхнього формування та діяльності, вивчення специфіки функціонування, місця і значення у розбудові мережі публічних бібліотек зазначеного періоду. **Методологія** дослідження полягає у застосуванні як загальнонаукових методів дослідження (опису, порівняння, аналогії, дедуції, індукції, аналізу та ін.), так й історичних (історико-порівняльного, історико-типологічного, хронологічного та ін.) методів. **Наукова новизна** роботи полягає у розширенні уявлень про діяльність центральних губернських бібліотек як правонаступниць провідних міських книгозбірень. **Висновки.** З встановленням Радянської влади, після націоналізації та централізації бібліотечних фондів, у період 1919–1925 рр. (деякі губернії і відповідно – губернські бібліотеки існували в СРСР до 1929 р.) в Україні була створена мережа центральних губернських бібліотек. Виявлено, що більшість центральних губернських бібліотек успадкували фонди колишніх міських, громадських та губернських публічних бібліотек, певна частина яких виникла ще у ХІХ ст. Визначено, що центральна губернська бібліотека стає методичним центром для книгозбірень губернії (надалі – округи, області), осередком розвитку бібліотечної справи певного краю, духовної культури і культурного життя. У сер. 1920-х рр. губернські бібліотеки розглядалися як територіальні (регіональні, обласні) наукові бібліотеки, які виконували завдання із задоволення науково-освітніх запитів читачів, розвинення у них прагнення до самоосвіти та читання, до розвитку пізнавальних здібностей та краєзнавчих інтересів. З'ясовано, що в цей період стає складнішою структура зазначених книгозбірень як науково-методичних центрів, що в них посилилася роль довідково-бібліографічних та краєзнавчих відділів. Доведено, що центральні губернські бібліотеки у 1920-і рр. активно прагнули до взаємодії з іншими книгозбірнями та до координації діяльністю публічних бібліотек на регіональному рівні.*

Ключові слова: бібліотечна діяльність, історія бібліотечної справи, міська бібліотека, губернська бібліотека, центральна губернська бібліотека, Україна.

Соколов Віктор Юрьевич,
кандидат исторических наук, главный библиотечный работник
Национальной библиотеки Украины имени Ярослава Мудрого

РАЗВИТИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЦЕНТРАЛЬНЫХ ГУБЕРНСКИХ БИБЛИОТЕК В УКРАИНЕ В 1920-Х ГГ. В КОНТЕКСТЕ ЭВОЛЮЦИИ ВЕДУЩИХ ПУБЛИЧНЫХ БИБЛИОТЕК ГУБЕРНСКИХ ГОРОДОВ

*Целью работы является определение социально-культурных предпосылок возникновения и развития центральных губернских библиотек как ведущих публичных библиотек губернских городов на территории Украины в 1920-х гг., определение основных особенностей и социально-исторических факторов их формирования и деятельности, изучение специфики функционирования, места и значения в развитии сети публичных библиотек указанного периода. **Методология** исследования заключается в применении как общенаучных методов исследования (описания, сравнения, аналогии, дедуции,*

индукции, анализа и др.), так и исторических (историко-сравнительного, историко-типологического, хронологического и др.) методов. **Научная новизна** работы заключается в расширении представлений о деятельности центральных губернских библиотек как правопреемниц ведущих городских библиотек. **Выводы.** С установлением Советской власти, после национализации и централизации библиотечных фондов, в период 1919–1925 гг. (некоторые губернии, соответственно и губернские библиотеки, существовали в СССР до 1929 г.) в Украине была создана сеть центральных губернских библиотек. Выявлено, что большинство центральных губернских библиотек унаследовали фонды бывших городских, общественных и губернских публичных библиотек, определенная часть которых возникла еще в XIX в. Определено, что центральная губернская библиотека стала методическим центром для библиотек губернии (далее – округа, области), центром развития библиотечного дела определенного края, духовной культуры и культурной жизни. В сред. 1920-х гг. губернские библиотеки рассматривались как территориальные (региональные, областные) библиотеки, которые выполняли задачи по удовлетворению научно-образовательных запросов читателей, развитию у них стремления к самообразованию и чтению, к развитию познавательных способностей и краеведческих интересов. Выяснено, что в этот период становится сложнее структура указанных библиотек как научно-методических центров, в них усилилась роль справочно-библиографических и краеведческих отделов. Доказано, что центральные губернские библиотеки в 1920-е гг. активно стремились к взаимодействию с другими библиотеками и к координации деятельности публичных библиотек на региональном уровне.

Ключевые слова: библиотечная деятельность, история библиотечного дела, городская библиотека, губернская библиотека, центральная губернская библиотека, Украина.

Sokolov Viktor,
phd. east. science,
chief librarian Yaroslav Mudryi National Library of Ukraine

DEVELOPMENT OF THE ACTIVITY OF THE CENTRAL PROVINCIAL LIBRARIES IN UKRAINE IN THE 1920S IN THE CONTEXT OF THE EVOLUTION OF THE LEADING PUBLIC LIBRARIES OF THE PROVINCIAL CITIES

The purpose of the work is to determine the socio-cultural preconditions for the emergence and development of central provincial libraries as the leading public book collections of provincial cities in the territory of Ukraine in the 1920s, to identify the main features and socio-historical factors of their formation and activity, to study the specifics of functioning, place and importance in building a network of public libraries for the period. **The methodology** of the research is to apply both general scientific methods of research (description, comparison, analogy, deduction, induction, analysis, etc.), as well as historical (historical-comparative, historical-typological, chronological, etc.). **The scientific novelty of the work** is to expand ideas about the activities of the central provincial libraries as successors of the leading city book collections. **Conclusions.** With the establishment of Soviet power, after the nationalization and centralization of library collections, a network of central provincial libraries was established in Ukraine in the period 1919–1925 (some provinces and, accordingly, provincial libraries existed in the USSR until 1929). It is revealed that most of the central provincial libraries inherited the funds of the former city, public and provincial public libraries, some of which arose in the 19th century. It is determined that the central provincial library becomes a methodological center for the book collections of the province (hereinafter – districts, oblasts), the center of the development of the library business of a certain region, spiritual culture and cultural life. In Ser. Provincial libraries were considered as territorial (regional, regional) scientific libraries, which fulfilled the tasks of satisfying scientific and educational inquiries of readers, developing in them the desire for self-education and reading, the development of cognitive abilities and local lore interests. It was found out that during this period the structure of the mentioned book collections as scientific and methodological centers became more complicated, and in them the role of reference and bibliographic and local lore was strengthened. It is proved that the central provincial libraries in the 1920s actively sought to cooperate with other book collections and to coordinate the activities of public libraries at the regional level.

Key words: library activities, history of librarianship, city library, provincial library, central provincial library, Ukraine.

Актуальність теми дослідження. З розвитком державної системи освіти та науки, з поширенням просвітництва посилюється необхідність встановлення більш міцних відносин між бібліотекою і державою, впровадження та налагодження ефективної роботи мережі публічних бібліотек. Прагнення до знань, підвищення культурно-освітнього, наукового та громадського рівня суспільства, що були зумовлені розвитком виробництва, ще у середині XIX ст. спричиняли появу та поширення державних публічних бібліотек, зокрема губернських бібліотек, що розвивалися на перетині двох русійських соціальних напрямів – державного почину та громадської ініціативи. Аналіз досвіду їх створення, соціального функціонування та особливостей еволюції в Україні, зокрема – вивчення особливостей трансформації провідних міських бібліотек у центральні губернські бібліотеки 1920-х рр. та подальша їх реорганізація в округові, обласні та ОУНБ залишається актуальним для сьогодення.

Аналіз досліджень і публікацій. Перші дослідження діяльності губернських публічних бібліотек було здійснено ще у XIX ст. Більш ґрунтовне вивчення становлення та розвитку зазначених книгозбірень було проведено у працях Л. Хавкіної, К. Дерунова, А. Громової [9; 10; 16–18]. Аналіз особливостей їх виникнення та дослідження специфіки їх діяльності на основі сучасних досягнень історичної науки було здійснено у працях К. Абрамова, Г. Бородіної, Б. Володіна та ін. [1–4; 6; 7]. Переважна частина наукових праць, де вивчалася діяльність губернських бібліотек на території України, стосувалася дослідження роботи окремих книгозбірень (статті С. Бондаренка, Л. Лучки, С. Міщука, І. Приймак та ін.). Дослідження роботи та значення функціонування зазначених бібліотек у контексті характеристики регіонального розвитку бібліотечної справи, становлення та поширення бібліотек в Україні в цілому, було проведено в працях О. Айвазян, Н. Ашаренкової, Г. Бородіної, А. Волинець, О. Григоренка, О. Завальнюка, О. Комарницького, А. Радзівіло, В. Сєдих, Н. Фрідьєвої та ін. У працях К. Абрамова, А. Громової, К. Дерунова та інших було проаналізовано типові риси діяльності губернських бібліотек та

зроблено певні узагальнення щодо виявлення особливостей їхньої роботи та розвитку. Звичайно, кожен із зазначених авторів відбиває історіографічні підходи, які були властиві для певного періоду розвитку бібліотечної науки. Зокрема, про фундаментальну працю К. Абрамова «История библиотечного дела в России» (М., 2000–2001) С. Бондаренко зазначає, що вона хоча і була опублікована у двох частинах на початку першого десятиліття XXI ст., несе на собі радянські уявлення та підходи щодо вивчення розвитку бібліотечної справи дореволюційного періоду. Так, наприклад, криза публічних бібліотек 1830-х – 1850-х рр. тлумачиться К. Абрамовим як прояв «реакційної бібліотечної політики влади», що вказує, за переконанням С. Бондаренко, на збереження автором штампів і кліше, характерних для ідеологічно заангажованої радянської історіографії щодо вивчення історії бібліотечної справи даного періоду [5, 31].

Мета дослідження. Метою пропонованої статті є визначення соціально-культурних передумов виникнення та суспільних чинників становлення та розвитку провідних міських публічних бібліотек губернських міст на теренах України у 1920-х рр., зокрема – центральних губернських бібліотек; виявлення основних особливостей та соціально-історичних факторів їхнього формування та діяльності; дослідження специфіки функціонування; вивчення їхнього місця і значення у розбудові мережі публічних бібліотек зазначеного періоду. Наукова новизна запропонованої роботи полягає у розширенні уявлень про діяльність центральних губернських бібліотек як правонаступниць провідних міських книгозбірень.

Виклад основного матеріалу. Першою спробою розбудови мережі публічних бібліотек на території Російської імперії була реалізація у 1830–1850-х рр. ідеї зі створення у губернських та повітових містах країни низки міських публічних книгозбірень. Зокрема, важливим для розвитку бібліотечної справи був досвід організації провідних міських публічних книгозбірень в губернських центрах – так званих, губернських бібліотек. Більшість фахівців обмежують дослідження діяльності губернських бібліотек періодом 1830–1850-х рр. Проте, у наукових працях багатьох авто-

рів, при характеристиці розвитку бібліотечної справи другої пол. XIX – поч. XX ст., також згадується про стан розвію губернських бібліотек. Окрім того, певна частина із створених у другій пол. XIX ст. публічних книгозбірень, хоча і мали інші назви, були правонаступницями губернських бібліотек і багато з них будували свої фонди на рештках останніх. А деякі з губернських бібліотек продовжували існувати під своєю старою власною назвою («губернська публічна бібліотека») до 1917 р. (наприклад, Тульська губернська публічна бібліотека, Вятська губернська публічна бібліотека). Отже, діяльність більшості провідних міських бібліотек, що були створені у другій половині XIX ст. можна розглядати як продовження функціонування губернських бібліотек, тільки в іншій метаморфозі, оскільки вони, переважно, формували свої фонди із залишків останніх та виконували такі самі завдання і функції, що й їх попередниці (інформаційна, культурно-просвітницька, освітня, комунікативна, краєзнавча та інші функції).

Відомо, що губернські бібліотеки – це провідні державні публічні бібліотеки губернських міст, що діяли у Російській імперії у період 1830–1917 рр. та прагнули виконувати функції головних міських книгозбірень, поширюючи свою діяльність у межах основної адміністративно-територіальної одиниці (губернії) [8, 333]. У дещо зміненій формі за своєю назвою та функціональними ознаками вони відродилися у період становлення Радянської влади (переважно, у першій пол. 1920-х рр.) та в незалежній Росії на початку XXI ст. Еволюція зазначених бібліотек відбувалася у напрямі формування в губернських (надалі – окружних, обласних) містах головних бібліотечних установ краю (області, регіону), як інформаційно-ресурсних центрів збереження і суспільного використання книг, періодики та інших документів, а також як осередків культурно-просвітницького життя. З 1860-х рр. певна частина книжкових фондів губернських бібліотек ставала основою для утворення в подальшому нових провідних міських та громадських публічних бібліотек губернських міст, які у різні періоди своєї діяльності змінювали свою назву, відповідно до політичних та соціально-культурних чинників суспільно-

го розвитку. Наголошуючи на еволюційному характері перетворення губернських публічних бібліотек у міські та громадські, К. Дерунов зазначав, що губернські бібліотеки послуговували природним фундаментом для публічних книгозбірень, що утворювалися з другої пол. 1860-х рр. [10, 91]. Сучасний радянський та російський бібліотекознавець Б. Володін (1950–2005) у відомій праці «Всемирная история библиотек» (2-е изд. СПб., 2004) підкреслював, що саме у другій пол. XIX ст. губернські бібліотеки (в іншій формі і під іншою назвою) вдруге почали відкриватися у багатьох губернських містах [7, 231].

Для другої пол. XIX ст. було характерним зростання громадської ініціативи в галузі бібліотечної справи. Провідні публічні бібліотеки в губернських містах, створювалися прогресивними представниками різночинної інтелігенції, дворянства, купецтва, міськими органами самоврядування та земствами як «міські публічні бібліотеки» або «громадські бібліотеки» та виконували ті самі завдання та функції, що й їх попередниці. Проте, вони мали й ті ж самі проблеми, що і губернські бібліотеки (бракувало нових видань, професійних кадрів, коштів тощо) і так само, вони продовжували знаходитися під суворим поліцейським наглядом. Загалом, протягом другої пол. XIX – на поч. XX ст. в Росії було започатковано мережу бібліотек різних типів і видів: публічні (бібліотеки та кабінети для читання, губернські, міські, громадські бібліотеки); народні (бібліотеки земств, товариств та інших громадських організацій); спеціальні бібліотеки (галузеві книгозбірні, бібліотеки відомств, навчальних закладів) [6, 15]. На I Всеросійському з'їзді з бібліотечної справи (1911) було прийнято пропозицію щодо сприяння створенню та розвитку в країні бібліотечної мережі, котра повинна складатись із центральних губернських і повітових бібліотек, народних бібліотек – у містечках і селах, пунктів видачі книг та періодики – у невеликих селищах. За проектом з'їзду, у кожному губернському місті повинна була діяти центральна губернська бібліотека. Поступово в провідних публічних бібліотеках губернських міст були зібрані найбільші фонди книг, журналів та інших документів, наприклад, у 1914 р. було: в Одеській міській

публічній бібліотеці – 180,4 тис. тт., у Харківській громадській бібліотеці – 172,8 тис., Херсонській громадській бібліотеці – 86,7 тис., Київській міській публічній бібліотеці – 53,2 тис., Катеринославській міській громадській бібліотеці – 35,1 тис. тт. [3, 98–99].

На основі вивчення основних етапів становлення та розвитку провідних публічних бібліотек губернських міст було виявлено наступні різновиди зазначених книгозбірень:

1) Губернські публічні бібліотеки (1830–1850-х рр.).

2) Міські публічні бібліотеки губернських міст, які виконували функції провідних книгозбірень краю та мали, переважно, назву «Міська публічна бібліотека» (з другої пол. 1860-х рр. до 1890-х рр. існував також їх різновид – «Російська публічна бібліотека», надалі у назві слово «російська» замінили на «міська»).

3) Громадські публічні бібліотеки, що були засновані в губернських містах і так само як «міські публічні бібліотеки» виконували функції центральних книгозбірень краю (наприклад, Харківська громадська бібліотека) і називалися або як «громадська публічна бібліотека» або як «громадська бібліотека».

4) Центральні губернські бібліотеки першої пол. 1920-х рр., які знаходились на державному бюджеті (у Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі та ін.) та центральні губернські бібліотеки, які були на місцевому бюджеті.

5) Центральні міські робітничі бібліотеки, що виконували функції центральних губернських бібліотек у 1920-х рр.

6) Центральні округові бібліотеки, що отримали назву з сер. 1920-х рр., успадкувавши фонди своїх попередниць (центральних губернських бібліотек) у період проведення нової адміністративно-територіальної реформи (1925–1929 рр.).

Після двох революцій 1917 р., громадянської війни та встановлення Радянської влади, на території України продовжувала зберігатися губернська адміністративно-територіальна система. У 1921 р. Україна поділялася на 12 губерній: Волинську, Донецьку, Запорізьку (з 16.04.1920 до 23.03.1921 р. – Олександрівська губернія), Катеринославську, Київську, Кременчуцьку, Миколаївську (у 1920 р. була

утворена Херсонська губернія з центром у м. Миколаїв і в тому ж році вона була перейменована у Миколаївську губернію), Одеську, Подільську, Полтавську, Харківську і Чернігівську губернії. У 1922 р. Кременчуцька й Запорізька губернії були ліквідовані, а Одеська та Миколаївська об'єднані в Одеську. З середини 1920-х рр. була поступово введена нова адміністративно-територіальна реформа, згідно якої губернська територіальна система змінювалася на систему округів та районів (у 1925 р. територія України поділялася на 41 округ і 680 районів). Надалі зазначена система перетворилася на обласну, яка формувалася, переважно, протягом 1932–1939 рр. (у 1932 р. було 7 областей, а надалі – 24). Відповідно за територіальним принципом формувалася й мережа бібліотек та інших культурно-освітніх закладів. Вже з 1919 р. в радянських республіках почала формуватися (відроджуватися) мережа провідних міських публічних книгозбірень, зокрема – губернських бібліотек. Втім, у 1921–1922 рр. в Україні розвиток бібліотечної справи і всього культурного будівництва занепадав, що було викликано громадянською війною та важким соціально-економічним становищем в країні. Надалі більшовицька влада поступово почала вживати певні заходи щодо укріплення бібліотечної мережі і посилення політичної ролі бібліотек. Керівництво бібліотечною справою в країні здійснював Народний комісаріат освіти (Наркомос, 1919–1946).

У «Положенні про центральні губернські і повітові бібліотеки» (1922) було визначено, що на зазначені книгозбірні покладається керівництво всією мережею публічних бібліотек, яке здійснювалося спільно з колекторами. Зокрема, при бібліотеках створювалися кабінети і куточки бібліотекаря, організовувалися бібліотечні об'єднання, на які прагнули спиратися в своїй методичній роботі губернські і повітові бібліотеки. У 1924 р. Наркомосвіти СРСР затвердив «Положення о центральных губернских и уездных библиотеках», згідно з яким зазначені книгозбірні ставали першою ланкою у системі методичного керівництва масовими бібліотеками. За положенням центральним губернським бібліотекам рекомендувалося створювати в бібліотеках спеціальні краєзнавчі відділи з фондом, в якому б зосереджува-

лася література, що виходила в межах краю та присвячувалася історії та розвитку краю, а також організувати у бібліотеках краєзнавчі гуртки. Центральні міські бібліотеки губернських міст, зокрема центральні губернські бібліотеки, ставали в цей час методичними та організаційними центрами для всіх районних і міських публічних бібліотек. Наприклад, Миколаївська громадська бібліотека (1881), що у 1920 р. була націоналізована, була перейменована на Центральну міську та передана у підпорядкування Губнаросвіті та, фактично, виконувала функції центральної губернської публічної бібліотеки. Проте, якщо раніше її читачами були переважно представники інтелігенції, то тепер серед відвідувачів було більше робітників, червоноармійців, студентів та учнів. Надання бібліотечних послуг було платним. Починаючи з 1924 р., бібліотека почала працювати щодня з одним вихідним. Пізніше розпочав свою роботу гурток підтримки бібліотеки, одним із завдань якого був пошук додаткових коштів для бібліотеки, зокрема організація платних спектаклів, вечорів, лекцій тощо. Створено консультативно-довідкове бюро, де бажаним допомагали підібрати літературу. Бібліотека брала обов'язкову участь у всіх політичних кампаніях, що проходили у місті. А, приміром, в Одесі функції центральної губернської книгозбірні виконувала колишня Одеська громадська бібліотека (нині – Одеська обласна універсальна наукова бібліотека ім. М. Грушевського), що вела свій відлік від 1875 р., коли вона була створена при Одеському товаристві взаємної допомоги прикажчиків-євреїв. У перший рік існування її фонд становив 1138 тт., а кількість читачів нараховувала 127 осіб. У 1920 р. Одеську громадську бібліотеку було націоналізовано і вона називалась Центральною комунальною бібліотекою, потім – Центральною губернською, а з 1925 р. – Центральною округовою бібліотекою ім. Жовтневої революції. У 1927 р. книжковий фонд бібліотеки, яку відвідало 17765 читачів, налічував 150 тис. книг. Після реорганізації та об'єднання з іншими книгозбірнями вона стала центром бібліотечної діяльності в Одесі та окрузі [14, 21–22]. Зазначена книгозбірня активно виконувала функції бібліотечного відділу політпросвіти Центральної округової

бібліотеки, вела облік всієї бібліотечної роботи в місті й на селі, а також пересувної роботи в окрузі. Вона організувала декілька сотень пересувних книгозбірень по селах. Завдяки її діяльності забезпечувалися книгами волосні (районні) бібліотеки Одещини. В самому місті бібліотека організувала пересувний фонд (був представлений 90 обмінними пунктами), який обслуговував не тільки волосні центри, а й міські фабрики і заводи.

Загалом, у 1920-х рр. в Україні діяли наступні види публічних бібліотек: центральні губернські бібліотеки, які були на державному бюджеті – державні бібліотеки з фондом приблизно 50–100 тис. примірників (у сер. 1920-х рр. їх було вісім: Харківська державна бібліотека імені В. Г. Короленка; Одеська центральна губернська (з 1925 р. – Центральною округовою бібліотекою ім. Жовтневої революції); Київська губернська бібліотека (з 1924 р. – Київська центральна робітничка бібліотека ім. ВКП(б)); Київська центральна державна єврейська бібліотека; Київська центральна державна польська бібліотека (у сер. 1920-х рр. її книжковий фонд становив 25 тис. тт.); Катеринославська центральна губернська бібліотека (з 1922 р., а потім – Катеринославська державна публічна бібліотека імені Жовтневої революції); Херсонська центральна державна міська бібліотека (з 1923, а з 1925 р. – Херсонська центральна радянська бібліотека); Миколаївська центральна міська бібліотека); центральні губернські бібліотеки, що були на місцевому бюджеті (їхній фонд становив приблизно 20 тис. примірників); центральні бібліотеки повітових і районних губернських міст (з фондом 5–10 тис. прим.); районні повітові бібліотеки; волосні бібліотеки; спеціальні та наукові бібліотеки; пересувні бібліотеки [15, 147]. У сер. 1920-х рр. книжковий фонд у вищезазначених державних бібліотеках складався переважно з наукової та науково-популярної літератури (на 65–70%) [19, 105]. Загальна кількість передплатників (власників абонементу) цих бібліотек становила приблизно 31 тис. осіб, з яких 60% користувалися читальним залом. 50–70% читачів – це молодь, що навчалася у вищих та середніх навчальних закладах. Жінки становили 30–40% від загальної кількості читачів. Цікаво, що

найбільшу групу передплатників становили читачі єврейської національності (в середньому 40%) [19, 107]. З сер. 1920-х рр. бібліотечне будівництво в Україні набуло поступового розвитку, зросла кількісно мережа бібліотек, стала більш якісною їхня робота. Тільки за 1923 рік бібліотечна мережа України зросла з 3726 до 5154 бібліотек [11, 94]. З 1925 р. за адміністративною реформою губернські бібліотеки поступово перетворювалися (перейменовувалися) на округові, а повітові – на районні. У 1926 р. в Україні було 33 центральних округових бібліотек (у середньому по 30 тис. тт. у кожній книгозбірні), 8 – державних (у середньому по 200 тис. тт. у кожній) та більше 200 міських бібліотек (у середньому по 10–12 тис. тт. у кожній книгозбірні) [20, 59]. Надалі було створено 12 державних і 36 центральних округових бібліотек, деякі з яких у 1930-х рр. перетворилися на обласні.

У 1920-х рр. під час розбудови радянської бібліотечної системи було здійснено конкретні кроки щодо централізації бібліотечних фондів, які було переведено на державну форму зберігання. У цей час фонди колишніх книгозбірень були обліковані та переміщено до декількох державних провідних міських публічних бібліотек, що виконували функції центральних губернських бібліотек, де книги зберігалися у належних приміщеннях і охоронялися. Значну роботу із збереження книжкових колекцій та зібрань здійснювали саме губернські (а надалі – округові й обласні) бібліотеки, які ставали центрами концентрації регіональних книгозбірень. Губернські бібліотеки у сер. 1920-х рр. розглядалися як територіальні (обласні) наукові бібліотеки (їх іноді неофіційно називали губернськими науковими бібліотеками), які виконували завдання із задоволення науково-освітніх запитів читачів, розвинення у них прагнення до самоосвіти та читання, до розвитку пізнавальних здібностей та краєзнавчих інтересів. Формування мережі губернських бібліотек, як провідних наукових бібліотек за територіальною ознакою, було, значною мірою, обумовлено націоналізацією та централізацією фондів ліквідованих відомчих та приватних бібліотек. Значну частину бібліотечного фонду центральних губернських бібліотек складали ко-

лишні книжкові та архівні фонди державних установ та відомств, переважно економічного та управлінського характеру, які формували фонди спеціалізованої літератури відповідно до профілю діяльності установи. Складнішою стала структура зазначених книгозбірень як науково-методичних центрів, посилилася роль довідково-бібліографічних та краєзнавчих відділів. У другій пол. 1920-х рр. активно здійснювалася робота з формування краєзнавчих фондів, створення краєзнавчих каталогів (картотек), підготовки рекомендаційних списків літератури, краєзнавчих бібліографічних покажчиків.

У 1920-і рр. центральні губернські бібліотеки активно прагнули до взаємодії та координації діяльності книгозбірнями на регіональному рівні. Вони активно вели культурно-просвітницьку діяльність, зокрема у центральних губернських бібліотеках було організовано багато гуртків, наприклад, таких, як «Друзі книги», «Літературний гурток», «Газетний гурток», «Фізико-математичний гурток» та ін. Зазначені книгозбірні значну увагу приділяли розвитку малограмотних читачів, допомагаючи їм підвищувати рівень знань. В структурі бібліотек активно працювали дитячий відділ, читальня, довідковий, культурно-просвітницький та інші відділи. У 1920-х рр. центральна губернська бібліотека поступово ставала методичним центром для бібліотек певної губернії. Співробітники губернських бібліотек опрацьовували форми організації єдиного статистичного обліку, форми реєстрації книг і бланків для роботи хат-читалень, повітових, волосних та інших бібліотек губернії. На базі деяких центральних губернських бібліотек було організовано спеціальні курси з підвищення кваліфікації для працівників бібліотек і хат-читалень, що давали знання як з загальноосвітніх предметів, так і з основ бібліотечної справи, з агітації, з методики роботи з газетою, з організації довідкової та екскурсійно-виставкової роботи та ін. Отже, центральні губернські бібліотеки, значною мірою, сприяли розвитку бібліотечної справи краю.

Протягом 1920-х рр. поступово змінювався характер бібліотечної справи: якщо в 1917–1923 рр. бібліотеки займалися вирішен-

ням організаційних питань, а також поліпшенням матеріального становища, то в другій пол. 1920-х рр. виникла потреба щодо поглиблення змісту роботи книгозбірень, масового охоплення ними широких прошарків населення. В цілому, у 1920-х рр. багато форм і методів у діяльності радянських центральних губернських бібліотек було успадковано від роботи колишніх провідних міських та громадських книгозбірень. Зокрема, наприклад, книги на абонементі так само видавалися передплатникам, які внесли заставу та абонентську плату за місяць наперед; застава, як і абонентська плата, залежала від соціального стану відвідувачів; читачі могли взяти додому книжки лише на два тижні; винні в затримці книг платили штраф (6 крб. у 1923 р., по 1 коп. в день у 1927 р.); за загублені або зіпсовані книги передплатники повинні були заплатити їх дійсну вартість. Окрім того, читачі, які не повертали книги до бібліотеки протягом 3-х місяців у 1927 р. могли бути притягнуті до судової відповідальності.

У 1920-х рр. динаміка кількості читачів та фондів була нестабільною, хоча і намітилася певна тенденція до її зростання. Так, наприклад, у 1922 р. Центральну міську робітничу бібліотеку м. Запоріжжя (у 1921 р. Олександрівськ було перейменовано у Запоріжжя), яка виконувала функції центральної губернської бібліотеки Запорізької губернії і спадкувала фонди Олександрівської міської громадської бібліотеки (1904), відвідало 1447 осіб, у 1925 – 1006, у 1929 – 1307. До речі у 1920 р. у м. Олександрівськ було відкрито чотири міські робітничі бібліотеки, одна з яких отримала назву Центральної. Протягом 1920-х рр. кількість книг у Центральній міській робітничій бібліотеці м. Запоріжжя поступово збільшувалася: у 1925 р. було 12751 примірників, у 1929 – 20686. Однак, бібліотека втрачала багато книг від необережного користування та зношення [13, 14].

У першій пол. 1920-х рр. більшість регіональних та районних міських ревкомів приймали рішення про введення плати за користування бібліотечними послугами. Плата за користування книгами встановлювалася губернськими відділами народної освіти. Здебільшого, вона коливалася у межах 5–30 коп. на місяць за абонемент на користування од-

нією книгою для учнів і трудового населення та 50 коп. для нетрудового населення («непманів»). Плата за абонемент, розмір застави, штрафів тощо залежали від соціального стану відвідувачів. Червоноармійці й інваліди користувалися книгами безкоштовно. Проте, у багатьох сільських бібліотеках плату за користування бібліотечними послугами не вводили. Кількість читачів, що мали право безкоштовно користуватися бібліотечними послугами була досить великою, наприклад у м. Запоріжжя у сер. 1920-х рр. їх частка складала приблизно 30% від загальної кількості відвідувачів [13, 13]. Не зважаючи на те, що з сер. 1920-х рр. центральні губернські бібліотеки були перейменовані у центральні округові, міські або робітничі бібліотеки, зазначені книгозбірні продовжували залишатися платними. Наприклад, плата у Запорізькій Центральній міській робітничій бібліотеці коливалася від 5 коп. до 1 крб. на місяць й залежала від соціального стану передплатників. Наприклад, у 1925 р. робітники платили по 5 коп. на місяць, службовці – 15 [12]. Від плати звільнялися: безробітні, червоноармійці, комсомольці та деякі інші категорії читачів. Проте, у 1929 р. платити стали й безробітні (по 5 коп.), а грошові внески робітників почали залежати від їх заробітної плати. Читачі, що не були членами профспілки платили найбільшу суму – 1 крб. (сріблом) за місяць. Платили навіть діти – по 15 коп. за місяць. Від плати були звільнені лише діти, батьки яких одержували заробіток менше 50 крб. Треба зазначити, що кількість тих абонентів, хто користувався бібліотечними послугами безкоштовно з кожним роком зростала, досягаючи наприкінці 1920-х рр. 50–60% від усієї кількості передплатників.

Отже, деякі колишні провідні міські публічні книгозбірні, що виконували функції губернських бібліотек, у період становлення Радянської влади протягом 1920-х рр. (в Україні, переважно, у 1919–1925 рр.) також мали назву губернських, мали схожі форми і напрями роботи та виконували, певним чином, ті ж самі завдання, що й їх попередниці. Наприклад, колишня Київська міська публічна бібліотека до 1923 р. мала назву Київська губернська бібліотека. Одеська міська

публічна бібліотека на поч. 1920-х рр. мала назву Центральна губернська бібліотека. У 1919 р. Чернігівську міську громадську бібліотеку рішенням Губнаросвіти про централізацію бібліотечної справи реорганізовано у Чернігівську Центральну зразкову губернську бібліотеку. У тому ж році за рішенням Всеукраїнського революційного комітету Харківську громадську бібліотеку було перетворено на Центральну губернську бібліотеку і підпорядковано позашкільному відділу Харківського міського відділу народної освіти. Надалі, незважаючи на часту зміну назв зазначеної книгозбірні (Державна бібліотека імені В. Г. Короленка (1922), Центральна округова бібліотека імені В. Г. Короленка (1925), Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка (1930)), бібліотека незмінно виконувала функції центрального книгосховища та культурно-просвітницького центру не тільки міста й області, а й усього регіону. На поч. 1920-х рр. при бібліотеці було створено консультаційний відділ, який надавав методичну допомогу бібліотекам з різних напрямків бібліотечної роботи: організації бібліотек, комплектування фондів, розстановки літератури, масової і культурної роботи, бібліографування та методики складання бібліографічних посібників тощо. Методична діяльність Харківської центральної губернської бібліотеки виходила за межі губернського міста, а методична допомога надавалася не тільки книгозбірням Харківської губернії, а й багатьом бібліотекам губернських міст України. На поч. 1920-х рр. при дитячому та консультаційному відділах бібліотеки відкрилися читальні зали, запроваджувалися нові форми обслуговування населення. У сер. 1920-х рр. було також сформовано пересувний фонд (10 тис. книг), що обслуговував робітників заводів і фабрик, лікарні, будинки відпочинку (у 1925–1927 рр. діяло 46 пересувок) [22, 59]. За своїм фондом Харківська державна бібліотека імені В. Г. Короленка, яка у 1927 рр. у своїй структурі мала 12 відділів, залишалася однією з найбільших книгозбірень країни (у 1924 р. мала приблизно 270 тис. книг) [21, 166–167]. Наприклад, у першій половині 1924 року Харківська державна наукова бібліотека нараховувала 10590

читачів (з яких 55% – молодь, що вчиться) (для порівняння: Одеська центральна губернська бібліотека – 5500, Київська – 4716, Катеринославська – 1706). Книговидача тільки у третьому кварталі 1924 р. становила 101080 (в Одеській – 51734, Херсонській – 33784, Катеринославській – 9557). При цьому, значну частку книговидачі у читальних залах становили наукові і науково-популярні праці [19, 106–107].

У 1920-х рр. в Україні сформувалася мережа центральних губернських бібліотек, що обслуговувала як фахівців, так і широкі прошарки місцевого населення. Історично склалося так, що більшість обласних бібліотек у 1930-ті рр. успадкували фонди колишніх міських, громадських та губернських публічних бібліотек, певна частина яких виникла у XIX ст. Надалі (у 1960-х рр.) вони перетворилися у сучасні ОУНБ. Багато фахівців погоджуються з тим твердженням, що формування сучасних ОУНБ почалося з виникнення губернських публічних бібліотек як центрів культурно-просвітницької та громадської діяльності, осередків зберігання та поширення культурної спадщини, які мали ознаки державної регіональної установи. Регіональні ознаки губернських публічних бібліотек проявлялися у наступних особливостях їхньої роботи: регіональний масштаб діяльності бібліотеки; тенденція до підпорядкування діяльності бібліотеки культурно-освітнім інтересам певного краю; формування відповідальності за збір, зберігання і надання в громадське користування краєзнавчих документів; фінансова та адміністративна належність краю.

Нині в Росії деякі обласні бібліотеки долучають до своєї назви поняття «губернська», тобто здійснюється своєрідне повернення до «старих імен» з відповідною заміною елементів радянської атрибутики у найменуваннях книгозбірень. Наприклад, розпорядженням Міністерства культури Московської області у 2017 р. Московська обласна державна наукова бібліотека ім. Н. К. Крупської була реорганізована шляхом приєднання до неї Московської обласної державної дитячої бібліотеки і перейменована у Московську губернську універсальну бібліотеку.

Висновки. Таким чином, значна кількість центральних губернських бібліотек, організованих у 1920-х рр., були правонаступницями губернських бібліотек або публічних міських та громадських книгозбірень, створених у другій пол. XIX – на поч. XX ст., які, хоча і змінювали свої назви, будували свої фонди на рештках губернських бібліотек та виконували ті ж самі завдання та функції, що і їх попередниці у 1830–1850-х рр. Протягом своєї довгої еволюції, губернські бібліотеки, хоча і розвивалися не зовсім поступово, іноді з великими перервами свого існування, з численними змінами назв, вони були центрами розвитку бібліотечної справи певного краю, осередками духовної культури і культурного життя. Незважаючи на зміну форм і назв («російські», міські, громадські, центральні губернські, робітничі, центральні округові) вони намагалися бути провідними бібліотечними центрами певного регіону (краю, області). Аналіз досвіду створення та соціального функціонування провідних міських бібліотек губернських міст, зокрема – центральних губернських бібліотек 1920-х рр., доводить, що без перспективної державної бібліотечної полі-

тики та підтримки, без відповідного фінансового забезпечення і розуміння місцевої адміністрації, меценатів, пануючих верств суспільства та культурно-освітніх діячів необхідності поширення просвітництва та культури, без виховання суспільної потреби в читанні та суспільного користування книгами не відбувається ні сталого культурного розвитку, ні «відродження духу громадськості», ні активності громадського життя міста та приватної ініціативи місцевих мешканців, ні демократичного та національного руху, а робота книгозбірень буде неефективною та згодом занепадає, як це трапилося з губернськими публічними бібліотеками у 1830–1850-х рр. З встановленням Радянської влади, після націоналізації та централізації бібліотечних фондів, у період 1919–1925 рр. (деякі губернії і відповідні бібліотеки існували в СРСР до 1929 р.) в Україні була створена мережа центральних губернських бібліотек. У 1920-х рр. центральна губернська бібліотека стає методичним центром для книгозбірень губернії (надалі – округи, області), осередком розвитку бібліотечної справи певного краю, духовної культури і культурного життя.

Список використаних джерел

1. Абрамов К. И. История библиотечного дела в России: Уч.-метод. пособие для студентов, преподавателей и библиотекарей-практиков. Москва : «Изд-во Либерей», 2000. – 176 с.
2. Абрамов К. И. Читатели публичных библиотек России в первой половине XIX века. *Библиотекословение*. 2001. № 2, С. 60–68.
3. Абрамов К. История библиотечного дела в СССР. 3-е изд. Москва : Книга, 1980. 352 с.
4. Абрамов К. Прожектёр из прошлого века. *Библиотека*. 1992. № 2, С. 23–27.
5. Бондаренко С. К. В поисках исторического образа Харьковской губернской публичной библиотеки. *Збірник наукових праць. / Харк. Держ. Наук. б-ка. Харків, 2016. Вип. 8, С. 4–52. URL: <https://www.docme.ru/doc/1357937/zb%D1%96rnik-naukovih-prac>.*
6. Бородіна Г. Г. Мережа бібліотек Півдня України: формування та тенденції розвитку (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. зі спец. 07.00.08 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство. Київ, 2003. 20 с.
7. Володин Б. Ф. Всемирная история библиотек. 2-е изд., доп. – Санкт-Петербург : Профессия, 2004. 432 с.
8. Володин Б. Ф. Губернские библиотеки. *Библиотечная энциклопедия*. Москва : Изд-во «Пашков дом», 2007. С. 333.
9. Громова А. А. Публичные библиотеки в провинции в 1830–1850 гг. *Советская библиография*. 1934. Вып. 1. С. 66–97.
10. Дерунов К. Н. Типичные черты в эволюции русской «общественной» библиотеки. *Дерунов К. Н. Избранное: Труды по библиотекословению и библиографии*. Москва : Книга, 1972. С. 62–141.

11. История библиотечного дела на Украине (1917–1932 гг.): Учеб. пособие / Под. ред. Т. А. Скрипник. Харьков, 1975. 208 с.
12. Ізюмова Л. Ф. Запорізька обласна універсальна наукова бібліотека. *Українська бібліотечна енциклопедія*. – URL: <http://ube.nplu.org/article/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B7%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%B0%20%D1%83%D0%BD%D1%96%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0%20%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%B1%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0>
13. Козлова І. Розвиток бібліотечної справи на Запоріжжі в 20-ті роки ХХ сторіччя. *Бібліотечне краєзнавство*. Запоріжжя, 2000. Вип. 2: Матеріали краєзнавчих читань. С. 12–15.
14. Пятидесятилетний юбилей Одесской центральной губернской библиотеки. *Бюлетень Одесского библиотечного объединения*. 1925. Вып. 1. С. 21–22.
15. Сєдих В. В. Історія бібліотечної справи в Україні: Навч. посібник. Харків : ХДАК, 2013. 213 с.
16. Хавкина Л. Б. Библиотеки, их организация и техника. Санкт-Петербург, 1911. 404 с.
17. Хавкина Л. Б. Краткий очерк о деятельности Харьковской общественной библиотеки за 25 лет. Харьков : Тип. «Печатник», 1913. 23 с.
18. Хавкина Л. Б. Наши публичные библиотеки: (по данным анкеты, провед. авт.). *Всеобщ. ежемесячник*. 1911. Кн.12, С. 105–119.
19. [Коган Л.] Государственные библиотеки Украины, их книжный состав и деятельность. *Красный библиотекарь*. 1925. № 3, С. 105–112.
20. Коган Л. Достижения и перспективы библиотечного дела на Украине. *Красный библиотекарь*. 1928. № 1, С. 56–61.
21. Чепега Н. Харьковская центральная государственная библиотека имени Короленко (Краткая информация о ее деятельности). *Красный библиотекарь*. 1924. № 2–3, С. 166–167.
22. Кордес-Борисова В. По библиотекам Харькова (Путевые впечатления). *Красный библиотекарь*. 1927. № 6, С. 57–60.

References

1. Abramov, K. (1980). History of librarianship in Russia: Uch.-method. manual for students, teachers and librarians-practitioners. Moscow: Izdatelstvo Libereya. [In Russian].
2. Abramov, K. I. (2001). Readers of public libraries in Russia in the first half of the nineteenth century. *Bibliotekovedenie*, 2, 60-68. [In Russian].
3. Abramov, K. (1980). History of librarianship in the USSR. 3rd ed. Moscow, Russia: Kniga. [In Russian].
4. Abramov, K. (1992). Projector from the last century. *Biblioteka*, 2, 23-27. [In Russian].
5. Bondarenko, S. K. (2016). In search of the historical image of the Kharkiv Provincial Public Library. *Zbirnyk naukovykh prats*, 8, 4-52. Kharkiv, Ukraine. Retrieved from <https://www.docme.ru/doc/1357937/zb%D1%96rnik-naukovihprac>. [In Russian].
6. Borodina, H. H. (2003). Network of libraries of the South of Ukraine: formation and tendencies of development (XIX – beginning of XX century) Extended abstract of candidate's thesis. Kiev. [In Ukrainian].
7. Volodin, B. F. (2004). World history libraries. (2nd ed., add.). Saint-Petersburg, Russia: Professiiia. [In Russian].
8. Volodin, B. F. (2007). Provincial libraries. *Bibliotechnaia entsiklopediia*. Moscow, Russia: “Pashkov dom”. [In Russian].
9. Gromova, A. A. (1934). Public libraries in the province in 1830–1850. *Sovetskaia bibliografiia*, 1, 66-97. [In Russian].
10. Derunov, K. N. (1972). Typical features in the evolution of the Russian “public” library. *Derunov K. N. Izbrannoe: Trudy po bibliotekovedeniiu i bibliografii*, (pp. 62-141). Moscow, Russia: Kniga. [In Russian].
11. Skrynyk, T. A. (Ed). (1975). History of librarianship in Ukraine (1917–1932). Kharkiv, Ukraine. [In Russian].
12. Iziumova, L. F. Zaporizhzhya Oblast Universal Scientific Library. *Ukrainska bibliotechna entsyklopediia*. Retrieved from <http://ube.nplu.org/article/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B7%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%B0%20%D1%83%D0%BD%D1%96%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0%20%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%B1%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0>

D0%BD%D0%B0%20%D1%83%D0%BD%D1%96%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0%20%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%B1%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%-B0 [In Ukrainian].

13. Kozlova, I. (2000). The development of the library business in Zaporizhzhya in the 20 years of the 20th century. *Bibliotechne kraieznavstvo*, 2, (pp. 12-15). Zaporizhzhia, Ukraine. [In Ukrainian].

14. The fiftieth anniversary of the Odessa Central Provincial Library (1925). *Biuleten Odesskogo bibliotechnogo obedineniia*, 1, 21-22. [In Russian].

15. Siedykh, V. V. (2013). The history of library business in Ukraine: Textbook. Kharkiv, Ukraine. [In Ukrainian].

16. Havkina L. B. (1911). Libraries, their organization and technology. St. Petersburg. [In Russian].

17. Havkina, L. B. (1913). A brief essay on the activities of the Kharkiv Public Library for 25 years. Kharkov, Ukraine: Pechatnik. [In Russian].

18. Havkina, L. B. (1911). Our public libraries: (according to the questionnaire by the author). *Vseobshch. ezhemesyachnik*. Vol. 12, 105–119. [In Russian].

19. [Kogan L.] (1925). State Libraries of Ukraine, their book composition and activities. *Krasnyy bibliotekar*. 3, 105–112. [In Russian].

20. Kogan L. (1928). Achievements and Prospects of Librarianship in Ukraine. *Krasnyy bibliotekar*. 1928, 1, 56–61. [In Russian].

21. Chepega N. (1924). Kharkiv Central State Library named after Korolenko (Brief information about its activities). *Krasnyy bibliotekar*. 1924, 2–3, 166–167. [In Russian].

22. Kordes-Borisova V. (1927). By libraries of Kharkov (Travel impressions). *Krasnyy bibliotekar*. 1927, 6, 57–60. [In Russian].